

К. В. Кудряшова, не врахувавши відомої розвідки І. Г. Добродомова та В. А. Кучкіна «Етимологія і старі географічні об'єкти» (див.: «Топонимия на службе географии». — М., 1979. — С. 157—163). У ній Шарукань аргументовано ототожнюється із Змієвом і заперечується факт існування в Переяславській землі м. Оброва, наведеного в таблиці локалізацій М. М. Корінним. Для уточнення місцезнаходження літописної Біловежі слід було б взяти до уваги нову розвідку В. П. Коваленка та Ю. М. Ситого, вміщену у збірнику «Археология славянского Юго-Востока» (Воронеж, 1991. — С. 59—65).

Негайного розв'язання серед порушених у названому розділі питань потребує проблема передісторії Переяслава. Це знову ж таки залежить від археологів, оскільки жодної надії на виявлення нових писемних джерел немає. Рецензент цілком поділяє думку автора про те, що з'ясування проблеми походження міста на Трубежі пролеє світло на цілий ряд інших питань, зокрема щодо етнічної підоснови, віку та міграції слов'ян на Дніпровське Лівобережжя, етногенезу української й російської народностей тощо. Археологам же розпочинати слід з визначення часу спорудження комплексу «змійових валів» у районі Переяслава.

Значне місце в монографії відведено висвітленню господарського й економічного розвитку Переяславської землі, її широких торговельних зв'язків. Привертає увагу вміщена в ній карта шляхів сполучень та грошового обігу, а також те, що розділ досить повно ілюстрований. Надзвичайну цінність мають відомості про топографію знахідок скарбів та поодиноких монет (табл. 3) — найбільш повне зведення такого плану стосовно Дніпровського Лівобережжя.

У праці ґрунтовно висвітлюється культурний розвиток феодальної області, зокрема в добу її піднесення, що припадає на XI — першу половину XII ст. Це — один з найзмістовніших її розділів. Як свідчить дослідник, умови для нього в Переяславській землі були несприятливими. Однак, коли Давньоруська держава була порівняно єдиною, Переяславське князівство відшукувало можливості не тільки для оборони своїх кордонів, а й для піднесення освіти, містобудування, кам'яного зодчества, монументального та прикладного мистецтва тощо. Феодальна роздробленість значною мірою ослабила економічний і культурний поступ Переяславщини, стольне місто якої втратило свій престиж, ставши залежним від Київського, Чернігівського та Володимиро-Суздальського князівств.

Підсумовуючи, слід сказати, що загалом пропоноване дослідження, безперечно, збагачує українську історичну науку. Науковці, викладачі вузів, краєзнавці дістали працю з ґрунтовними історичними узагальненнями. Звичайно, окремі твердження й наукові гіпотези автора можна поділяти чи не поділяти, проте його висновки не викликають заперечень.

М. П. КУЧЕРА (Київ)

Я. Є. Боровський.

СВІТОГЛЯД ДАВНІХ КИЯН.—

К.: Наук. думка, 1992.— 173 с.

Останнім часом вивчення східнослов'янського язичества привертає дедалі більшу увагу дослідників. Це, мабуть, пояснюється, по-перше, тим, що цей період у житті східних слов'ян займав не одне століття і, по-друге, значними успіхами вітчизняної археології.

Рецензована книжка присвячена світогляду давніх киян, і це, на наш погляд, має особливе значення. Адже мова йде про світогляд племен, які створили в свій час Полянський племінний союз, а пізніше могутню державу — Київську Русь, культурна спадщина якої відіграла величезне значення в формуванні культури українського народу. Це ті самі поляни, яких так вихваляв славетний Нестор — автор «Повісті временних літ», називаючи їх: «поляне, яке нынѣ зовомая Русь».

У своєму дослідженні Я. Є. Боровський спирається на писемні, етнографічні та археологічні джерела. В книзі чотири розділи написані відповідно до цього: I. Писемні пам'ятки про звичаї киян; II. Святилиця стародавнього Києва; III. Міфологічні мотиви в давньому мистецтві; IV. Поховальні обряди давніх киян. Автор ретельно досліджує писемні джерела, в яких мова йде про звичаї давніх киян, робить висновок, що навіть у християнські часи не тільки в Києві, а й в інших містах Русі люди продовжували молитися в гаях, біля озер, колодязів тощо.

На підставі писемних джерел наводиться періодизація східнослов'янського язичества. Оскільки Я. Є. Боровський — археолог, то у його книзі особливе місце займають археологічні пам'ятки язичеського часу. Дуже значний доробок у цьому належить самому авторові. Насамперед тут треба назвати видатне відкриття язичеського капища на вулиці Володимирській, 3, під час ремонту будинку. Це дійсно важлива подія у вивченні язичества стародавнього Києва. До цієї знахідки у місті було відоме лише капище, відкрите В. Хвойкою на Старокиївській горі біля Історичного музею. В книзі, хоч і згадується про відкриту споруду, але, як нам здається, їй приділено мало уваги. Капище має значно більші розміри, ніж досліджене В. Хвойкою. Воно точно зорієнтовано по сторонах світу — південь—північ, і має досить незвичайну видовжену форму з пелюстками-п'єдесталами, на яких колись стояли скульптури язичеських богів. На шести пелюстках капища, змурованого з каміння на глині, можна розмістити саме шість богів, про що свідчать зроблені отвори. Ці шість богів добре узгоджуються з повідомленням «Повісті временних літ», це: Перун, Хорс, Даждбг, Стрибог, Симаргл та Мокош. Поруч з капищем — велика яма, де горів священний вогонь. Вона заповнена прошарками глини, попелу та кістками жертвних тварин, яких кидали в яму під час бенкетів на честь богів. З усього цього автор робить вагомий висновок, що це залишки того самого пантеону язичеських богів, який, за літописним повідомленням, створив Володимир Святославич, намагаючись реформувати язичеську релігію, що було необхідне для зміцнення країни.

Частина фундаментів капища була зруйнована і вибрана й тоді ж, у давнину, заповнена будівельними залишками XI ст. З літопису відомо, що князь Володимир після реформи 988 р. наказав на місцях язичеських капищ будувати християнські церкви. Отже, на місці зруйнованого капища було збудовано церкву, залишки якої у вигляді уламків плінфи, фрагментів фрескового живопису та тинку знайдені тут під час розкопок. Ця церква, вірогідно, була дерев'яною і через деякий час згоріла, а на її місці, яке вважалося церковним, в кінці XII ст. — на початку XIII ст. зведено кам'яну ротонду. Її відкриття теж належить Я. Є. Боровському. На нашу думку, ротонда — це церковна споруда, а точніше, церква святої Катерини, руїни і назва якої є на плані Ушакова 1695 р.

Заслуга автора як археолога полягає не тільки в тому, що він відкрив капище, а й у тому, що визначив місце того пагорба, де був пантеон язичеських богів, про місцезнаходження якого було висловлено багато різних припущень. Визначення цього пагорба поблизу літописного Боричева узвозу та Бабиного торжка, є вагомий внесок до історичної топографії язичеського Києва.

В ході дослідження Я. Є. Боровський згадує й інші капища відомі з літопису. Він по-новому визначає місцезнаходження літописного Ка-

пича, навколо якого точилася дискусія. Капич згадується у літопису під 980 р. у зв'язку з війною Володимира з Ярополком за київський стіл. Військо Володимира стояло «окопавшись... між Дорогожицем і Капичем; і єсть рів і до сьогодні». Де знаходився цей Капич, безперечно, невідомо. Боровський вважає, що рів, де зупинилося військо Володимира, перетинав дорогу до південних воріт Києва; він був ближче до міста, ніж гадали раніше. Автор пов'язує його з ровом, відкритим поблизу вулиці Стрітенської. Десь тут був і Капич (с. 71).

У літописі згадується Турова божниця. Дослідник вважає, що вона була збудована на місці язичеського капища Тура (с. 74). Культ почитання тура — тварини, яка була уособленням сили, могутності, плодючості тощо. На території України колись водилися тури, про що свідчать візантійські автори. Вшанування цієї тварини в Києві підтверджується археологічними знахідками. На Подолі знайдені зруби, під які було покладено при будівництві турячі роги. Про поширення цього культу свідчать і подібні мотиви різьблення по дереву. За археологічними даними, Турова божниця знаходилася на Подолі (на вул. Борисоглібській, 11).

Ще одне язичеське капище, згадуване в книзі, знаходилося в Святошині (с. 75).

Важливе значення для розуміння світогляду давніх киян мали знахідки священних дубів з кабанячими шелепами, що доповнюють літописні відомості про почитання киянами гаїв, озер, джерел. Подібні реліквії язичеської давнини було знайдено поблизу гирла р. Десни та піднято з Дніпра. Перші знахідки зроблено ще в часи В. Хвойки. Священні дуби з іклами кабанів виявлені декілька разів і в наш час. Ці знахідки свідчать про зв'язок культу дерев з культом тварин. Взагалі ж почитання дубів особливо підкреслюється в писемних джерелах. Можна згадати величезний дуб на о. Хортиця, де за свідченням Костянтина Багрянородного, язичники приносили жертви своїм богам. «Добрий дуб» згадується у літопису під 1169 р. біля Києва на Желяні, де проходила дорога з Треполя на Вишгород.

Виявлені дуби з іклами кабанів росли уздовж доріг і водних шляхів, якими були Дніпро та Десна. Подорожні на ці ікла, вірогідно, вішали свої жертви, щоб їхня подорож була щасливою.

Досить велике місце в рецензованій книзі присвячено міфологічним мотивам у давньому мистецтві. Найбільш поширеними з них були скульптури дерев'яних ідолів та зображення Великої богині слов'ян на фібулах, підвісках, амулетах, виробах художньої вишивки. В 1969 р., поблизу Дніпра в Києві було знайдено ідола, зробленого з мореного дуба. Обличчя, очі, довга шия та короткі ноги грубо вирізьблені. Можливо, це — подоба бога Велеса — покровителя торгівлі, скотарства та судноплавства. Ще одного ідола було відкрито у Верхньому місті в 1971 р.

Значно частіше зустрічається зображення Великої богині — «образ матері всього суцього» на фібулах, вишивках, рушниках. З різних джерел відома пізніша назва Великої богині: Жива, Дана, Діва, Берегиня, Житня баба, Рожениця, Лада. Автор книги гадає, що її називали й Славою, і що вона мала відношення до походження етноніму «слов'янин», дала назву східнослов'янським племенам і тому язичеське богослужіння називали «славленням» (с. 95). З Славою пов'язує і давню назву Дніпра — Славутич, Славута.

Великого поширення в язичеські часи й пізніше набули зображення коня. Це був один з провідних мотивів образотворчого народного мистецтва Його бачимо на різних археологічних знахідках: пряжках, гребінцях, підвісках, навіть у сучасних народних вишивках, які своїм корінням сягають у сиву давнину.

Значне місце в книзі займає розгляд дуалізму — двох вірувань християнства та язичества, що вживалися на Русі після реформи 988 р.

Яскравим свідченням подібних вірувань є так звані «змійовники», на яких поруч з християнськими святими зображувалася язичеська символіка, жінка із зміями.

Слід особливо підкреслити, що успіхи у вивченні язичеського періоду в історії Києва було досягнуто завдяки роботі Сектора археології Києва Інституту археології АН України, де працює автор рецензованої книги.

Праця Я. Є. Боровського написана на доброму науковому рівні, доступною для широкого кола читачів мовою. Вона свідчить про значне накопичення археологічних пам'яток, що дало змогу автору по-новому висвітлити вірування й життя киян за часів язичества.

В книзі відсутні посилання, що треба віднести як зауваження видавництву, а не автору. В деякій мірі цей незначний недолік компенсується досить значною бібліографією в кінці праці.

Я. Є. Боровський намалював у своїй книзі досить переконливу картину життя і вірувань давніх киян. У великій мірі це стало можливим завдяки широкому залученню археологічних матеріалів, активним відкривачем яких був сам автор і в цьому, безперечно, теж його велика заслуга.

С. О. ВИСОЦЬКИЙ (Київ)